

Є. В. Анохін

СЛІДИ ПЕРЕБУВАННЯ ЯМНИХ ПЛЕМЕН НА УЗБЕРЕЖЖІ ХАДЖИБЕЙСЬКОГО ЛИМАНУ

Ключові слова: антропоморфна стела, артефакт, жрець-вождь, інвентар, кромлех, курган, мікропростір, реконструкція, рухливі скотарі, енеоліт.

Ключевые слова: антропоморфная стела, артефакт, жрец-вождь, инвентарь, кромлех, курган, микропространство, реконструкция, подвижные скотоводы, энеолит.

Key words: Anthropomorphic stele, artifact, burial mound, Chalolithic period, dolmen, microspaces, mobile pastoralists, inventory, reconstruction, the priest-chief.

У сучасної науці існує проблема визначення особливостей соціального розвитку та реконструкції процесу становлення стародавніх суспільств, особливо це стосується соціальної історії кочових скотарів додержавної доби. Реконструкція рівня соціального розвитку ямних племен, які освоювали узбережжя Хаджибейського лиману, пов'язане з проблематикою вивчення поховальних комплексів періоду енеоліту — першої частини бронзової доби, що допомагає в розв'язуванні практичних завдань археології — вивчення особливостей освоєння ямними племенами територіальних осередків степового простору Північно-Західного Причорномор'я та його ресурсів.

Новітні тенденції з дослідження соціального розвитку ямних племен на території Північно-Західного Причорномор'я представлені у комплексній монографії С. В. Іванової [8, 244], де вона досліджує це питання на всьому окресленому просторі. Авторка вважає, що ямники зберегли високий соціальний статус до свого повного зникнення [7, с. 159]. Що до питання останнього періоду існування тут ямної спільноти, то з нею незгоден С. Ж. Пустовалов [12, с. 142], який вважає що вони були підкорені катакомбними племенами і стали неповноправ-

ним прошарком їх суспільства. Є і інші невіршені питання, зокрема, по виділенню в їх суспільстві ремісників окремих спеціальностей [13, 165–166]. Вивченню рівня соціального розвитку сприяє і розгляд інтенсивності та способів використання природних ресурсів давніми племенами [10, 39], що також можливо прослідити через вивчення ямних поховань. В цьому контексті вивчення розвитку ямних племен у мікропросторі Хаджибейського прилимання набуває особливої актуальності. Адже саме тут останнім часом археологами проводяться активні дослідження, результатом яких стали знахідки поховань ямних племен коло с. Холодна балка [11, 303].

Автор статті ставить перед собою мету дослідити, які соціальні процеси у ямних племен відображені в археологічних даних з узбережжя Хаджибейського лиману, а також як вони використовували ресурси даного прилимання. Для рішення цього питання ставляться наступні завдання: 1) реконструкція особливостей природних умов у районі лиману на початку епохи бронзи; 2) розгляд археологічних пам'ятників на території прилимання; 3) визначення соціального розвитку та використання ресурсів ямним населенням на узбережжі. Отже, дане дослідження присвячено ще цілком невіршеної проблемі соціального розвитку ямних племен на прикладі мікропростору.

Зсереди IV тис. до н. е. у Південно-Західному Причорномор'ї з'являються племена ямної спільноти, які тут існували майже до кінця першої половини доби бронзи. Вони були рухливими скотарями і залишили курганні поховання [8, 193], що і є основою для їх вивчення на Хаджибейському прилиманні. Це ямні поховання в трьох курганах поблизу села Великий Дальник [8, 193], один курган (Слободка-Романівка) — на території Одеси [5, 125] та ще один курган поблизу села Холодна балка [11, 362]. У них поховані представники південно-західного [3, 326] або, як його ще називають, південнобузького варіанту культурно-історичної ямної спільноти [15, 7–8].

За визначенням дослідників, різний інвентар і риси ритуалу маркують різні соціальні ролі похованих, що відбилися в поховальному обряді. Виділення сукупностей поховань, маркованих тою чи іншим ознакою, дозволяє виявити соціальні групи з певною позицією. Зіставлення їх між собою (зокрема, по рів-

ню трудових витрат, характеру інвентарю, особливостям похоронного ритуалу) дозволяє реконструювати певну позицію груп в системі суспільних стосунків. Співвідношення інвентарних груп з різними обрядовими демонструє стійкий взаємозв'язок деяких категорій знахідок з позою похованого [2, 47–48].

Адже, поховання на території Хаджибейського прилимання, розповідають про існування у «ямників» тричленної функціональної соціальної структури: жерців-вождів, спеціалістів-ремісників та рядових общинників.

Стан служителів культури характеризується нестандартними речами, такими знахідками, як набором ножа і шила, наявністю кромлеху, кам'яної стели та інших. Інтерпретація антропоморфних стел відмічається як аспект, пов'язаний з особливим статусом померлого — вождя — жерця. На стелах, напевно, зображали своїх богів або один з предметних втілення космічного стовпа як уособлення світопорядку. Тому стели споруджувалися на могилі тих, хто впливав на світоустрій, це дало необхідне для усунення нанесеною його смертю шкоди [8, 144]. Одне таке поховання зі стелою було знайдене і на Хаджибейському прилиманні, це поховання № 2 у Холоднобалківському кургані. Стела була за розмірами близько 107×72 см, укладена «в головах» поховання [11, 322]. Такі антропоморфні стели ямні племена робили з місцевого вапняку [16, 15]. А кістяк іншого вождя — жерця розкопали в кургані Слободка-Романівка в похованні № 10. Він був накритий величезною плитою та оточений кромлехом, з місцевих вапнякових плит [14, 43]. Спорудження кромлеху було пов'язане з уявленнями про рух небесних світил [8, 144], тому померлий, видимо, був пов'язаний з цим культом.

Дані археології говорять про різний етнічний склад ямної культури, що можливо побачити на прикладі різного обряду ямних поховань. А саме у Одеському та Холоднобальському курганах за утконосівським типом, а у Великодальницькому за суворовським типом поховань, за класифікацією І. Л. Алексєєвої [1, 30, 39]. Як що в суворовських похованнях кістяки лежали у прямокутних ямах на спині, головою на захід, то в утконосівських — як у округлих, так і прямокутних ямах з північно-східним або східним орієнтуванням черепів. Це дає підстави дослідникам виділяти існування у них двох категорій

вождів: вже окреслених вождів крупних об'єднань (зі стелами, кромlexами і т. п.) та вождів моноетнічних племен, що складали прошарок знаті. Ознакою же останнього типу поховань є трудові витрати при спорудженні поховань або супроводжуються срібними скронеvими підвісками [8, 150]. В кургані Слободка-Романівка знайдені три поховання ямних вождів другого типу. Вони були в кам'яних ящиках з добре обтесаних і підігнаних плит [6, 124], тобто на їх виготовлення використовували значно великі затрати, ніж зазвичай.

Ямне населення активно використовувало місцеві ресурси Хаджибейського лиману. У них були розвинуті такі ремесла, як гончарство, обробка каменя та деревообробка [8, 122–123]. Так, у похованнях ямні племена при спорудженні поховальних комплексів використовували в перекриттях місцевий камінь та дерево. Вони з місцевої глини, вапняку та деревини склали численні кромlexи та заклади, а також з кераміку [6, 124, 126; 11, 313, 348]. Тобто існували особи, пов'язані з професійною спеціалізацією — розряд ремісників [13, 165]. Так, у Холоднобальському похованні № 25 було знайдене крем'яне долото, що характеризує похованого як тесляра [11, 348]. Саме теслярі створювали транспортні засоби, які слугували основним транспортом при перевезенні товарів обміну, важливої сфери діяльності ямних племен, а також дерев'яні перекриття для поховань.

Особи, зайняті у господарсько-виробничій діяльності, — основна соціальна група ямного суспільства, тобто рядові общинники [1, 30–31; 6, 129, 131, 135, 138; 11, 326, 329, 334, 335, 342]. Їх функціональна роль була, вірогідно, такою ж як у виробничих груп інших скотарських народів. У цілому, соціальні ролі рядових общинників окреслювались соціально — економічним укладом суспільства «ямників». Це — догляд за скотом, будівництво курганів та участю у ритуалах, а крім скотарства, їм було відомо землеробство, а значить і робота в цій сфері [8, 147].

У цілому чоловіки мали більш високий соціальний статус, ніж жінки, в ямному суспільстві, про що свідчить і більш часті знахідки соціально-престижних артефактів у похованнях чоловіків, ніж жінок [8, 138–139]. Про що свідчать і ямні поховання на Хаджибейському прилиманні [1, 30–31; 6, 125, 129,

131, 135, 136, 138; 11, 322, 326, 329, 334, 335, 342, 349]. Про це побічно свідчить і суспільна роль чоловіка як воїна, як захисника. У цілому військова справа займала важливу роль у житті ямних племен, але не була привілеєм особливого прошарку, воїном у них був кожний дорослий чоловік племені [8, 150]. Це стало важливим чинником довготривалої боротьби з катакомбним населенням, яке стрімко проникає в Північне Причорномор'я на початку епохи бронзи. Очевидно, у результаті ряду воєн між ямними та катакомбними племенами в Північно-Східному Причорномор'ї, відбувається падіння ямного Подніпровського центру, і племена катакомбної спільноти закріплюються на цієї території. Після цього катакомбники спрямовують свою експансію на захід, проти Буджакського соціального об'єднання ямного населення. І Північно-Західне Причорномор'я стає ареною воєнних сутичок двох рухливих об'єднань епохи бронзи [12, 142]. Проти Буджацького ямного об'єднання виступили представники західного варіанту катакомбної спільноти, які складали інгульську культуру [17, 29].

Боротьба двох скотарських спільнот на етапі першої частини бронзи за територію Хаджибейського узбережжя прослідковується на матеріалі Одеського та Холоднобалківського курганів. Лимани Північно-Західного Причорномор'я мали особливе значення — джерело добування солі. Таким був і Хаджибейський лиман для племен тієї епохи, тобто вони збирали самосадочну сіль та виробляли її тут [7, 217]. Свідченням цих сутичок між двома великими етнічними групами є поховання з даними про насильницьку смерть похованого та зі стрілами в ямній культурі (вона є причиною поранення). Кількість поранень стрілами в ямній культурі С. Ж. Пустовалов співставляє з кількістю поранень у катакомбних похованнях, у тому числі інгульських могилах [12, 56]. Такі поховання були виявлені і на Хаджибейському прилиманні, в Одеському кургані це № 24 з кременевим наконечником стріли [6, 136], № 28 з насильницьким пошкодженням черепа, у результаті якої він і помер [6, 138], а в Холоднобалківському кургані, це поховання № 13 з залишками розчленованого небіжчика [11, 334], № 27 з застряглою в лопатці частинкою кременю, від зброї [11, 352].

У результаті цих процесів, вірогідно, інгульські племена витісняють ямні з території Хаджибейського прилимання, про

що свідчить наявність тут більш пізніх, чим ямні, літовок та поховань, а також дитячих поховань катакомбної спільноти. На Хаджибейському узбережжі знайдені поховання катакомбного населення, у Одеському [5, 124]десь десяток [14, 43] та Холоднобалківському кургану [11, 363] вісім (№ 11, 16, 18, 21, 22, 24, 26 та 27) [11, 363]. А також, ще були знайдені місцезнаходження катакомбної культури, неподалік села Маріновки — Покровське [4, 177] та біля с. Усатове [9, 4].

Таким чином, у період ранньої та середньої бронзи, Хаджибейське прилимання активно обживають групи рухливих скотарів. Ямні племена залишили пам'ятники мобільного скотарського типу, тобто курганні поховання. Вони контролювали цю територію і активно використовували її ресурси, доки у середньобронзовому періоді буджацьке об'єднання не зіткнулося з войовничою навалою інгульських племен катакомбної спільноти. Хаджибейське узбережжя як раз відображає цей період, а також результат боротьби за цей лиман, де катакомбні племена витісняють ямну спільноту. Обидва суспільства у своєму поширенні на території Північного Причорномор'я і далі на захід намагалися досягти єдиної цілі — контролювати корисні родовища. Таким солеродним джерелом був Хаджибейський лиман, і за цей ресурс, як уявляється, йшла боротьба.

За археологічними даними, по берегах Хаджибейського лиману ямна поліетнічна спільнота знаходилися на високому рівні розвитку соціальної структури. В даних суспільствах відокремлюється особливий прошарок професіоналів-ремісників та вождів-жерців. Вони активно використовували природні виходи вапняку, глини та дерева даного прилимання.

Джерела та література

1. Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1992. — 131 с.
2. Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. — Л., АН СССР, 1986. — 192 с.
3. Археология СССР. Энеолит СССР. — М.: Наука, 1982. — 360 с.
4. Бербек Ю. Г., Денисюк В. И. Археологическая разведка Хаджибейского лимана // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одеса, Печатный дом, вып. 9, 2010. — С. 175–179.
5. Гудкова А. В., Охотников С. Б., Субботин Л. В., Черняков И. Т. Археологические памятники Одесской области. — Одесса, 1991. — 184 с.

6. Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка //ЗООИД. — Одесса, Т. XXXII, 1915. — С. 123–145.
7. Иванова С. В. Торговые пути миграции в Юго-Восточной Европе в раннем бронзовом веке //Материалы по археологии Северного Причерноморья — Одеса, СМІЛ, вып. 11, 2010. — С. 158–248.
8. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, Друк, 2001. — 244 с.
9. Красковский В. И. Отчеты за 1952–56 гг. //ОДАМ. — Инв. № 88450. — С. 1.
10. Кушнір В. Г. Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства (II тис. до н. е.). — Одеса, Гермес, 1999. — 201 с.
11. Петренко В. Г. Курган эпохи палеометалла на побережье Хаджибейского лимана //Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одеса, СМІЛ, вып. 11, 2010. — С. 303–366.
12. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. — К., Шлях, 2005. — 412 с.
13. Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона. — Воронеж, Издательство Воронежский уни-т, 1983. — 192 с.
14. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморской УССР. — К., Наукова думка, 1951. — 131 с.
15. Шапошникова О. Г. и др. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — К., Наукова думка, 1986. — 160 с.
16. Шапошникова О. Г. и др. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди — бронзы на р. Ингула //Археологические памятники Поингуля. — К., Наукова думка, 1980. — С. 5–17.
17. Шапошникова О. Г. и др. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула //Древности Поингуля. — К., Наукова думка, 1977. — С. 7–36.
18. Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. //Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., Наукова думка, 1987. — С. 3–16.

Анотації

Анохин Е. В. Следы пребывания ямных племен на побережье Хаджибейского лимана.

Данная статья написана на основании материала исследований археологических памятников ямных племен, которые были найдены на побережье Хаджибейского лимана. Она направлена на определение социального развития ямного населения данной территории.

Anohin E. V. Traces of pit tribes in Hadzibeevsky estuary.

This article is based on the materials of archaeological research of pit tribes that were found in Hadzibeevsky estuary. It is aimed at identifying social development of the pit population in this spatial cell, and development of natural resources on the coast of Hadzibeevsky estuary.

Ю. Ю. Богуславська, Г. С. Богуславський

**БОЖЕСТВО-ДЕМІУРГ У МІФОЛОГІЯХ РАНЬОГО
ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

Ключові слова: *Бог-деміург, покровитель ремесла, ранній залізний вік.*

Ключевые слова: *Бог-демиург, покровитель ремесла, ранний железный век.*

Key words: *demiurge god, patron of craft, early Iron Age.*

В дослідженнях історії світової цивілізації чимале місце займає питання співвідношення реального життя суспільства та особливостей формування світоглядних уявлень, що у давні часи набували форми міфології. В історіографії частіше за все міфологія тієї чи іншої цивілізації досліджується як цілісний єдиний комплекс уявлень, притаманний певному народу чи історично-цивілізаційному регіонові, як частина загально-історичного процесу в регіоні або державі [1]. Проте останнім часом набувають розповсюдження роботи, що ґрунтуються на широких культурних паралелях, адже кількість джерел є зрештою обмеженою, а перехід до культурологічних досліджень передбачає саме звернення до широкого кола культурних паралелей, претендуючи на пошук універсальних, загальнолюдських категорій [2].

Система міфологічних уявлень може розглядатися як спроба не лише пояснити навколишній світ, але й знайти покровителів-помічників кожному виду діяльності. Зокрема, розвиток технічних навичок призводить до появи богів-деміургів, що виступають патронами ремісників-людей, а їх місце в ієрархії богів в певному сенсі віддзеркалює соціальне становище реальних ремісників. Ми спробуємо розглянути особливості цих уявлень у деяких цивілізаціях раннього залізного віку.